

*Nolite dolere parentes, moriendum
fuit* : troostgedachten in de Carmina
Latina Epigraphica*

door

KATRIEN HEENE

1. *De carmina en hun eigenheid als bron voor mentaliteitsgeschiedenis, in casu troostmotieven*

De *Carmina Latina Epigraphica* en meer bepaald de expressieve funeraire carmina vormen een historische bron bij uitstek¹ voor wie binnen het kader van wat de Franse historici „l'anthropologie mentale” noemen² de spirituele horizon van de doorsnee Romeinse mens — in de literatuur niet of slechts in satirische zin benaderd — wil bestuderen.

De funeraire poëzie vindt haar oorsprong in de senatoriale familie van de Scipiones, maar van de eerste eeuw vóór tot de derde- vierde eeuw na Christus, hebben diegenen onder het plebs en een elite van vrijgelatenen en slaven die over voldoende middelen beschikken om hun grafsteen te voorzien van een inscriptie en vooral van een carmen, als het ware het alleenrecht op deze expressievorm³. Hoewel vanaf de Augusteïsche tijd ook een aantal families uit de Italische bourgeoisie en de *ordo equester* in de carmina vertegenwoordigd zijn, leggen de hoogste klassen: *ordo senatorius*,

1. I. TOLKIEHN, *Die Inschriftliche Poesie der Römer*, NJA 4 (1901) 161-184, hier 184; F. T. ABBOTT, *The Common People of Ancient Rome. Studies of Roman Life and Literature*, New York 1911, hier 80; W. A. EDWARDS, *What do we know about the Romans?*, CJ 42 (1947), 325-330; H. W. PLEKET, *Epigrafiek. Inscripties en de kennis van de oudheid*, Spiegel Historiaal 3 (1968) 181-185, hier 184.

2. Utdrukking uit het werk van J. G. FRAZER, *L'homme, Dieu et l'immortalité* (vertaald door P. Sayn), Paris 1928, hier 5.

3. E. GALLETIER, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris 1922, hier 2 („hommes de toute classe et de toute condition”); G. SANDERS, *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafchriften van het heidense Rome: de begrippen „licht” en „duisternis” en verwante themata*, Brussel 1960 (Sanders, *Heidense*), hier 27; D. PIKHAUS, *Levensbeschouwing en milieu in de Latijnse metrische inscripties. Een onderzoek naar de invloed van plaats, tijd, sociale herkomst en affectief klimaat*, Brussel 1978 (Pikhaus, *Levensbeschouwing*), hier 23; D. PIKHAUS, *Les origines sociales de la poésie épigraphique latine*, AC 50 (1981) 637-654 (Pikhaus, *Les origines*), hier 638. Definitie van het begrip *plebs*: G. ALFÖLDY, *Die römische Gesellschaft. Struktur und Eigenart*, Gymnasium 83 (1976) 1-25, hier 10 en 12.

adel en hogere clerus dus slechts relatief laat beslag op het carmen als communicatiemedium⁴.

De ca. 2500 nog voor interpretatie vatbare funeraire carmina⁵, reiken van de tweede-eerste eeuw vóór Christus tot ruwweg de zesde eeuw na Christus — echter slechts veralgemeend vanaf het midden van de eerste eeuw vóór Christus — en bestrijken het hele Romeinse Rijk met een overwicht in Italië en de Latijnse provincies van Noord-Afrika⁶.

Op inhoudelijk vlak bieden de grafschriften ons de mogelijkheid na te gaan wat de antieke mens — heiden of christen — naar aanleiding van de confrontatie met het overlijden van een verwant of bekende voor „eeuwig” op steen wil vastleggen. Hoewel het grafschrift in de eerste plaats de (begraven) lichamelijke resten wil aanwijzen en identificeren, zijn ook het erbetoon voor de dode en de poging hem een „eeuwige” nagedachtenis te bezorgen van groot belang⁷. Het — al dan niet als eer bedoeld — verdriet dat in een groot aantal grafschriften wordt uitgedrukt, sluit hierbij aan: hoe groter de smart om de overledene, hoe belangrijker hij immers blijkt te zijn geweest.

Soms verwoordt de opsteller van het carmen ook filosofisch-religieuze gedachten of algemeen menselijke levenswijsheden die eventueel een troostende waarde hebben voor de nabestaanden of voor al wie het grafschrift leest.

Verdriet en de motivatie ervan in carmina net zoals de levensbeschouwingen van de antieke mens kregen reeds voldoende aandacht⁸. Omdat de troostgedachten echter nog niet exhaustief wer-

4. G. SANDERS, *Licht en duisternis in de christelijke grafschriften. Bijdrage tot de studie van de Latijnse metrische epigrafie van de vroegchristelijke tijd*, Brussel 1965 (Sanders, *Christelijke*) hier LXII; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 24; PIKHAUS, *Les origines*, 640-650.

D. PIKHAUS, *Literaire bedrijvigheid uit de provincies: de carmina latina epigraphica uit Romeins Afrika (Ie-VIe eeuw)*, HZMTLG 39 (1985) 157-177, hier 167-171.

5. PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 37 (1860 niet-christelijke funeraire carmina, 860 christelijke funeraire carmina).

6. Chronologie: Galletier, 2; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 22-23.

Geografische verspreiding: Galletier, 3; SANDERS, *Heidense*, 27; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 21-22.

7. SANDERS, *Heidense*, 17; Ch. PIETRI, *La mort en Occident dans l'épigraphie latine. De l'épigraphie païenne à l'épigraphie chrétienne (III-VIe siècles)*, La Maison Dieu 144 (1980) 25-48, hier 35; G. SANDERS, *Sur l'authenticité des Carmina Latina Epigraphica funéraires*. In: Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972, 410-412, hier 411.

8. Verdriet: Galletier, 116-148 (passim); R. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1942, 177-210 (niet-christelijk) 319-326 (christelijk); B. LIER, *Topica carminum sepulcralium latinorum*, Philologus 62 (1903) 445-477, hier 453-477 (<sentientiae> quibus luctus et dolor superstitium hominum exprimitur).

Levensbeschouwingen: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 53-164 (I. Het leven op aarde: positieve en negatieve beoordeling), 165-259 (II. De splitsing der opvattingen: het leven op aarde als absolute of als relatieve waarde), 260-337 (III. Het andere bestaan).

den bestudeerd en het ons trof dat verschillende malen een bepaalde uitlating zonder objectieve aanleiding een troostgedachte wordt genoemd⁹, leek het ons interessant na te gaan wat de reële aanwezigheid is van troostgedachten in de carmina en welke de gedachten zijn waarvan door externe criteria blijkt dat ze de *dedicans*, d.w.z. de opdrachtgever en meestal ook de opsteller van het carmen¹⁰, troost bieden bij het verlies van een dierbare of bekende. Het aanwenden van motieven uit de troostschriften van filosofen en kerkvaders¹¹ en meer bepaald het aanwenden van deze motieven bij de sterkst emotioneel geladen sterfgevallen, jonge mensen en nauwverwanten, lijkt ons hierbij een criterium voor de overtuigingskracht van deze gedachten: immers slechts zeer geloofwaardige opvattingen die reeds voldoende wortelen in de eigen overtuiging vinden geldingskracht op het vlak van de emoties¹².

Doordat de auteurs van de carmina zowel christenen als niet-christenen zijn, kunnen we bovendien nagaan welke gedachten respectievelijk niet-christelijke of christelijke troostgronden zijn, welke algemeen-menselijk en in hoeverre er sprake is van „Auseinandersetzung” tussen beide ideologieën.

Tot slot van deze inleiding moet er nog op gewezen worden dat aangezien wij er van uitgaan dat elke troost uitgedrukt in het carmen voor de levende bedoeld is, het begrip *troost* ruim werd opgevat, d.w.z. het troostmotief kan met de dode verbonden zijn (om hem als

9. F. E. CONSOLINO, *L'appello al lettero nell'epitaffio della tarda latinità*. Maia, Rivista di letteratura classica 28 (1976) 129-143, wijst er terecht op (132) dat een gedachte die normaal gezien vanuit het geloof (de filosofie) een troostende waarde heeft, in de carmina kan voorkomen veeleer als feit dan als troostgedachte.

Eerder vermelde studie van Lattimore behandelt een aantal troostgedachten 215-265 (niet-christelijk) en 327-332 (christelijk); verschillende hiervan lijken bij nadere beschouwing binnen de vermelde carmina geen troostend karakter te hebben, bvb. de begrafenis op staatskosten en de fierheid omwille van het graf.

Evenmin komt met troostende waarde de gedachte aan publieke rouw voor die door J. ESTEVE-FORRIOL, *Die Trauer- und Trostgedichte in der römischen Literatur*, München 1962, 147 en door G. STÄHLIN, *Trost und Trostlosigkeit in den Umwelt des Neuen Testaments*. In: Festgabe D. H. Meiser zum 70. Geburtstag, München 1951, 308-323, hier 315, een troostgedachte uit de carmina wordt genoemd.

Analoog wordt de terugkeer naar de *Terra Mater* door Pietri, 33 een troostgedachte genoemd waar zij in de carmina nergens expliciet als dusdanig wordt aangeduid.

10. Over de funeraire gewoonten i.v.m. het optreden als *dedicans*: PIKHAUS, *Lebensbeschouwing*, 47-48 en 108 n. 276; Pietri, 27 (gewoonlijk de meest naaste verwant).

11. Over de troostgedachten in de niet-christelijke *consolationes*: H. T. JOHANN, *Trauer und Trost. Eine quellen- und strukturanalytische Untersuchung der philosophischen Trostschriften über den Tod*, München 1969, hier 36-126.

De troostmotieven in de christelijke *consolatio* worden besproken door C. FAVEZ, *La consolation latine chrétienne*, Paris 1937, 62-73 en 152-167. Zie ook: H. T. WEYHOFEN, *Trost. Modelle des religiösen und philosophischen Trostes und ihre Beurteilung durch die Religionskritik*, Frankfurt am Main 1983 (62-89) Griechische und römische Konsolationsliteratur, 90-121 die Kirchenväter).

12. SANDERS, *Heidense*, 47-48.

het ware te bevrijden van zijn angst voor de dood) of door de dode uitgesproken, maar kan ook rechtstreeks tot de levende gericht of door deze laatste verwoord zijn.

2. De troostgedachten formeel benaderd

Op basis van volgende vormelijke criteria catalogeerden wij een gedachte als troostmotief:

- een term of wending die „troost” of „beëindiging van verdriet” betekent¹³
- een constructie waarbij aan de overlevenden gevraagd of aangeraaden wordt (gewoonlijk door de dode) hun verdriet te beëindigen of te beperken of waarbij op de zinloosheid van het verdriet gewezen wordt¹⁴

(Deze twee constructies kan men expliciet troostend noemen).

- Impliciet wordt troost verwoord door het verdriet te relativiseren via een constructie ingeleid door een adversatief voegwoord¹⁵ of door tegenover het verdriet van de nabestaanden de overleden persoon expliciet gelukkig te noemen of hem zichzelf zo te laten betitelen¹⁶.

Uit de 113 niet-christelijke carmina en 74 christelijke carmina die we aan de hand van deze strenge formele criteria selecteerden¹⁷,

13. *Solacium*: bv. CE 386,5; 433,5; ILCV 60,10; 166,1. *Solari*: bv. CE 618,1; ILCV 4757,1. *Solamen*: bv. CE 94,4; 430,7; ILCV 63B,21; 183,4. *Relaxare*: AE 1971 n. 62,8. *Levare*: CE 1981,2; ILCV 1072,8. *Terminus doloris*: Engstroem n. 92,2. *Inhoudelijke troost*: CE 86,2-3; 414,4-5; 1203,4; 1208,4; 2106,9-10; Engstroem n. 385,2; ILCV 63B,15; 3488,7-8. *Vulnus sanare*: ILCV 1570,6. *Medela*: ICUR I 3902,5. *Medicari*: ILCV 4744,11.

14. *Noli*: bv. CE 81,3; 147,1; 148,1; 149,6; 150,1; 1536,3. *Desine*: bv. CE 59,13; 507,2; 823,1; 970,11-12; ILCV 3436,3. *Desiste*: CE 963,12; ILCV 3436,3. *Desistat*: CE 1213,13; ILCV 4820,3. *Parce + inf.*: CE 995B,19; CIL V 623 n. 17,17; LB n. 404,24. *Parce + subst.*: CE 1206,3; ILCV 167a,3; 419,11; ICUR II 5577,1. *Quid*: bv. CE 465B,19; 513,12. *Ne + conjunctief of imperatief*: bv. CE 214,3; 387,8. *Analoog inhoudelijk*: AE 1945 n. 119,5; Engstroem n. 83,2-3; ZPE 18 (1975) 47-48 n. 27,5; LB n. 402,3. *Non + conjunctief, imperatief of infinitief*: bv. ILCV 2158,4; 3420A,1. *Analoog inhoudelijk*: ILCV 167a,4; 181,22; 3432,3; ICUR V 14076,15-16; De Rossi II 240 n. 2,5; RA 4,7 (1906) n. 178,2. *Beheers*: CE 507,1; 1051,1; ILCV 419,11; Ferrua 63,1.

15. *Sed*: bv. CE 400,5; 1216,5; ILCV 63A,11; 170,7; De Rossi II 240 n. 2,3. *Asyndetisch*: CE 56,6; 978,3-4; ILCV 103,13-14; 104,6; 3375,3; AE 1980 n. 138,5. *Tamen*: bv. CE 111,40; 429,6; 569,6; AE 1952 n. 1,5-6; ILCV 135,3; 3418,7; *At*: bv. ILCV 168a,7; 176,6. *Quidem*: ILCV 412,9; 3478,3; AE 1966 n. 563,1. *Quamvis*: ILCV 173,11-12.

16. CE 472,5; 1165,11-12; ILCV 173,12; 1196,5; 3423,3.

17. AE 1916 n. 122, AE 1928 n. 17, AE 1928 n. 72, AE 1945 n. 119, AE 1952 n. 1, AE 1952 n. 16, AE 1960 n. 22, AE 1960 n. 41, AE 1968 n. 73, AE 1968 n. 236, AE 1969-70 n. 658, AE 1971 n. 62, AE 1971 n. 69, AE 1976 n. 284b.

CE 56, 59, 81, 94, 111, 146, 147, 148, 149, 150, 214, 386, 387, 400, 414, 420, 429, 430, 432, 433, 465, 472, 480, 507, 513, 562, 569, 610, 618, 654, 807, 823, 963, 965, 970, 971, 978, 995B, 998, 1032, 1041, 1051, 1068, 1095, 1109, 1165, 1171, 1180, 1181, 1185, 1186, 1202, 1203, 1206, 1208, 1211, 1212, 1216, 1223, 1230, 1243, 1277, 1295, 1299, 1515, 1535A, 1536, 1537, 1538, 1539, 1540, 1542, 1543, 1567, 1581, 1586, 1604, 1607, 1886, 1981, 1988, 2106, 2116, 2152A-B, 2155, 2156, 2177.

blijkt dat terwijl de niet-christenen de constructie met de dode als *consolator* verkiezen — een manier van voorstellen die nauw aansluit bij hun beeld van de dode als voortlevend in en raadgevend vanuit het graf¹⁸ —, de christenen het minst gebruik maken van de aanmanende constructie. Het is de relativering van het verdriet via een adversatieve constructie die door hen het meest wordt aangewend. Deze benadering ligt volkomen in de lijn van de christelijke opvatting dat men wel persoonlijk gemis om de dode mag voelen maar zich ook moet verheugen om zijn lot : hij is immers naar het betere leven overgegaan¹⁹.

3. De troostgedachten inhoudelijk benaderd

Ter inhoudelijke bestudering werden de troostgedachten enerzijds geordend naar individuele schaal, d.w.z. naar hun verband met de leeftijd van de overledenen of met de relatie tussen dode en *dedicans* (leeftijd en relatie als factoren die de graad van emotionele beleving van een sterfgeval bepalen²⁰). Anderzijds werden de troostgedachten behandeld naar een externe factor, nl. hun al dan niet in verband staan met de *condicio post mortem* van de dode. Bij de confrontatie met het overlijden kan de *dedicans* immers uit bezorgdheid om het lot van de dode maar ook om wat hemzelf te wachten staat, troost putten uit de nadoodse situatie.

CIL VI 5150, 6932, 8023, 17196, 20182.

Engstroem n. 37, 83, 92, 234, 341, 385 ; HAEpigr. n. 1001 ; ZPE 18 (1975) 47-48 n. 27.

/AE 1966 n. 563, AE 1980 n. 138.

BJ 154 (1954) 155-156 n. 21 ; CE 2080, 2100 ; CIL V 623 n. 16, CIL V 623 n. 17, De Rossi II 240 n. 2.

ICUR I 3902, II 4201, II 6464, III 8453, V 13825, V 14076.

ICERV (1942) n. 299, Ferrua 63, Forlati Tamaro.

ILCV 60, 63, 103, 104, 135, 166, 167a, 168b, 170, 173, 176, 181, 183, 244, 267, 412, 419, 1196, 1307, 1512, 1516, 1559, 1570, 1694, 2139, 2158, 2871, 3330, 3336, 3375, 3418, 3420A, 3429, 3432, 3434, 3436, 3439, 3446, 3450, 3478, 3488, 3491, 4744, 4747, 4757, 4813A, 4820, 4933.

LB n. 402, n. 404, n. 413, n. 425, n. 641, n. 647.

RA 4,7 (1906) n. 177, n. 178.

In een aantal carmina worden verscheidene troostgedachten verwoord of met elkaar verbonden ; het aantal attestaties van gedachten is dus groter dan het aantal carmina dat troostgedachten bevat.

18. De *Manes* leven en ervaren in het graf : F. CUMONT, *Lux Perpetua*, Paris 1949 (CUMONT, *Lux*), hier 24-25. De dode spreekt tot de overlevenden op grafstenen : Lattimore, 230-236 ; CUMONT, *Lux*, 53 (ook troosten). De dode vraagt om berusting : B. LIER, *Topica carminum sepulchralium latinorum*, Philologus 63 (1904) 54-56, hier 55 ; Esteve-Forriol, 142 (topos in de treur- en troostgedichten).

19. Deze visie in de christelijke troostschriften : Favez, 147-148.

20. A. FREE, *Kom niet aan mijn verdriet*, Helmond 1978 (Nederlandse vertaling door H. KNOPPER), hier 39-40 (, Verdriet komt in wezen op hetzelfde neer. Verschillen in normaal menselijk verdriet hangen er sterk van af of de dood plotseling was dan wel lang-verwacht, of de nabestaande jong of oud is en of de relatie met de overledene er één was van ouder en kind, van broer en zuster of van man en vrouw’’).

A. De factoren leeftijd (a) en relatie (b)

(a) Jong sterven treft de niet-christelijke carminadichters op bijzondere wijze zowel binnen nauwverwante als binnen minder of niet-verwante relaties. De antieke mens vindt immers dat wie ouder is eerst zou moeten sterven en dat wie jong is meer recht heeft om nog langer van het leven te genieten. Als jonge mens sterven betekent sterven *ante diem* en dit wordt als een inbreuk op de normale gang van zaken en als bijzonder onrechtvaardig beschouwd²¹. Ook in de christelijke carmina wekt het vroegtijdig verliezen van een geliefd iemand vanzelfsprekend verdriet op, maar dit verdriet wordt gerelativeerd in die zin dat elk sterven meer verdrietsvolle aandacht krijgt: het echte leven begint immers pas na de dood²².

- Het verdriet om vroeg sterven is zo omvangrijk en alomtegenwoordig in de antieke maatschappij dat vanuit filosofische hoek verscheidenen troostmotieven ontstaan zijn die later door de christelijke auteurs van troostschriften eventueel overgenomen en aangepast zijn²³.

* Zo probeert men jong sterven voor te stellen als een voordeel — de dode wordt immers vroegtijdig bevrijd uit de poel van ellende en leed die deze wereld is²⁴ — of in een concrete variatie hierop als een ontsnappen aan de lasten van de oude dag²⁵. Deze beide ne-

21. De jonggestorvenen hebben een bijzondere plaats in de epigrafie: G. SANDERS, *Verwantschap en vervreemding in de Latijnse Carmina Epigraphica*, HZMTLG 22 (1968) 345-365, (Sanders, *Verwantschap*) hier 349 (de helft van het heidens materiaal); SANDERS, *Heidense*, 32 (de kleinere helft van de heidense carmina en het quasi totaal van de treffendste). Over *mors immatura* in de carmina: Lattimore, 148-186 (heidens), idem, 325 (christelijk), RAC *s.v. Grabinschrift* (Ch. Pietri), 542 (heidens); ibidem, 580 (christelijk). Zie ook E. LISSBERGER, *Das Fortleben der römischen Elegiker in den Carmina Epigraphica*, Diss. Tübingen 1934, hier 40-42. E. GRIESSMAIR, *Das Motiv der Mors Immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, Innsbruck 1966 (Griekse carmina).

Over het sterven *ante diem*: Cumont, *Lux*, 313; J. TER VRUGT-LENZ, *Mors Immatura*, Groningen 1960, 68.

22. Overwegend relatieve visie op het leven op aarde in de christelijke carmina: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 217-235; SANDERS, *Christelijke*, 925.

23. Troostgedachten specifiek i.v.m. jonggestorvenen: Johann, 100-109 (vroeg sterven als bevrijding), idem, 109-120 (dialectische bewijzen tegen de tragiek van vroeg sterven); Stählin, 313 n. 14.

24. Over deze idee algemeen: L. FRIEDLÄNDER, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit vom August bis zum Ausgang der Antonine*, Leipzig 1910⁸, hier 396-398. P. LAMBRECHTS, *L'importance de l'enfant dans les religions à mystères*. Hommages à W. Deonna, Bruxelles 1957, 322-333 (Lambrechts, *Importance*) hier 326. In de Grieks-Romeinse *consolatio*: Weyhofen, 88-89.

In de carmina: Pikhau, *Levensbeschouwing*, 117-139; Galletier, 71-77; Lissberger, 38-40; Pietri, 33.

25. In tegenstelling tot wat Lattimore, 326; Galletier, 75; Lier, 594; Lissberger, 40; Esteve-Forriol, 196 menen, komt deze gedachte slechts in één enkel carmen met troostende waarde voor (CE 1165, zie noot 26).

gatieve gedachten — die een relativering van het aardse leven impliceren — hebben echter bijna geen invloed in de carmina²⁶.

- * De troost samenhangend met de vroegtijdige bevrijding van de god-verwante ziel uit haar stoffelijk omhulsel, wordt verwoord in Orfico-Pythagorisme, Platonisme en de verschillende spirituele stromingen van de keizertijd²⁷, maar wordt niet aangetroffen in de niet-christelijke carmina.

Hoewel het christendom deze dualistische visie weliswaar overgenomen maar ethisch geïnterpreteerd heeft, prijst toch één carmen — geïnspireerd door het neo-platonisme — een kind gelukkig omdat het bevrijd is van de boeien van het lichaam²⁸.

- * Ook de troostvolle opvatting dat de ziel van jonge kinderen — omdat ze onbedorven is — onmiddellijk ten hemel stijgt²⁹, verwoorden de niet-christelijke graf dichters niet, weinig beïnvloed als ze zijn door de filosofie³⁰. Deze idee die op het christendom invloed

26. CE 507,1-3 (bij Ravenna, parentes filio, 6 ann., II(2))

Tempera iam genitor lacrimis tuque, optima mater,
desine iam flere poenam non sentio mortis;
poena fuit vita, requies mihi morte parata est.

IICV 2158,4-5 (Roma, mater filio, 32 ann., s.d.)

teque, optima mater, peto, ereptum totve malis ne doleas;
non tibi nunc primum, lux mea, raptus ero.

CE 1165,9-12 (Roma, pater sive mater filiae, 8 ann., b. II)

infelix, aevo tam cito quae caruit,
an felix aegrae potius subducta senectae?
sic Hecuba flevit Penthesilea minus.

27. Orfisch-Platoons dualisme: CUMONT, *Lux*, 154-155, 198-199 en 352-354.

Orfisme: *ibidem*, 244-245. Pythagorisme: *ibidem*, 248.

Het dualisme in de Stoa: CUMONT, *Lux*, 157-161 (vanaf Posidonius); R. HOVEN, *Stoïcisme et Stoïcisme face au problème de l'au delà*, Paris 1971, 95-102 (niet in de oude en midden-Stoa), *idem*, 122-123 (wel bij Seneca).

28. IICV 3432,3-5 (Roma, onbekende voor jongen, 1 ann., A.D. 399)

nec reor hunc lacrimis [fas esse urgere beatum,
corporis exutus, vinclis q[ui] gaudet in astris
nec mala terreni sensit c[on]tagia sensus.

Over de invloed van het neoplatonisme op de christelijke theologie: C. SCHNEIDER, *Geistesgeschichte der christlichen Antike*, München 1970, hier 273-274; CUMONT, *Lux*, 346.

Deze gedachte misschien ook in het sterk gehavende IICV 1559,9-10 (Roma, pater filiae, jong, A.D. 423):

hunc dolor] et gemitus tamen [haec solacia, quod cum
tegmin]e corporeo cri[m]ina deposuit.

29. Gelijkzalige onsterfelijkheid in het bijzonder verbonden met jonge en onschuldige mensen: CUMONT, *Lux*, 321-324; LAMBRECHTS, *Aspecten*, 18 en 21.

Jonggestorvenen stijgen onmiddellijk ten hemel: LAMBRECHTS, *Aspecten*, 31.

30. Galletier, 7-9; SANDERS, *Heidense*, 42 (o.a.); D. PIKHAUS, *Gedachten over het leven en de dood in de Carmina Latina Epigraphica: eigenheid en literair filosofische afhankelijkheid*, HZMTLG 39 (1975) 161-198, hier 197-198 (PIKHAUS, *Leven en dood*).

uitgeoefend heeft³¹, biedt echter wel verlichting in twee christelijke carmina³².

- * De gedachte dat jonge mensen omwille van hun deugden, onschuld of schoonheid door de goden geroofd en tot vergoddelijking uitverkoren worden, zoals Hylas en Ganymedes, is de antieken vertrouwd³³ en heeft in één niet-christelijk carmen troostende waarde³⁴. De christelijke variante hierop, nl. dat God de zielen die hem bevallen vroegtijdig weghaalt, biedt eveneens slechts in één enkel christelijk grafschrift troost³⁵.
- * Het aantonen van de irrelevantie van de levensstijd en de relativiteit van de levensduur tenslotte³⁶, wordt ook slechts in één niet-christelijk grafschrift aangetroffen³⁷. In twee christelijke carmina putten de nabestaanden meer bepaald troost uit het feit dat de jonge dode dank zij zijn bewonderenswaardige verdiensten toch *exacta aetate* sterft³⁸.

Ondanks het feit dat n.a.v. jong sterven in de *consolationes* verscheidene troostmotieven geopperd worden, komen dergelijke gedachten slechts voor in een fractie van het totaal aantal carmina voor jonggestorvenen dat een troostgedachte bevat. Onrechtstreeks wordt daardoor opnieuw de tragiek van vroegtijdig sterven bewezen. Indirect

31. Cf. controversé Pelagius-Augustinus : hierover o.a. J. Ch. DIDIER, *Faut-il baptiser les enfants ? La réponse de la tradition*, Paris 1967, 130-139, bijzonder 134-136.

32. ILCV 3434,7-10 (Roma, mater filiae, 4 ann., post A.D. 550)

haec Theodote habuit nomen, quae gaudia matris
perculit aeterno vulnere rapta cito.
sola tamen tanti restant solamina luctus,
quod tales animae protinus astra petunt.

Zie ook ILCV 3450,1-4 (Germania superior, e.IV-b.V)

33. LAMBRECHTS, *Aspecten*, 30 ; idem, *L'importance*, 326-327. In de Griekse carmina : Griessmair, 101-102.

34. AE 1945 n. 119,1-4 (Albanum, pater filio, 2 ann., b.III)

non enim a[ter Dis] sub t[erra me] absco[ndidit],
se <d> [aquila rapuit] m[e] lovis satelles,
face [gaudentem et] simul ca[ballo],
hic u[ti] sodalis] Phospho[ro essem] Hesper[i]o[que] pulchro

Aanvullingen op basis van de quasi-integrale griekse tekst : J. Keil, *Zur Grabstele des Eutyches aus Albano Laziale*, JCEAI 35 (1943) 25-27.

35. RA 4,7 (1906) n. 178,1-3 (Africa Proc., avia (?) nepoti (?), jong, s.d.)

quisque gravas lacrimis Hilarini flebile marmor
fletu aviam potius duram vivacibus annis.
Ille D(e)o meruit tenero praelectus in aevo

Over deze gedachte zie : H. HERTER, *Das unschuldige Kind*, JbAC 4 (1961) 146-162, hier 160.

36. Belangrijk thema in de niet-christelijke *consolationes* : Johann, 109-119.

37. CE 1581,7-9 (Roma, parentes filio, 2 ann., s.d.)

dunc haec agerentur, iuvenes de subito acceperunt sui luctu parentes.
hic tamen in biennio vixit quasi qui vixisset sedecim annos,
talis enim sensus erat illi quasi properantis ad Orcum.

38. ILCV 1307,7-8 (Roma, onbekende voor man, jong, VI (?))

his tulit officii <is> vitae mors invida laudem,
sed lucis meritis non tulit interitu <m>.

Zie ook ILCV 104,4-7 (Roma, ca A.D. 400)

blijkt ook dat de christenen minder belang hechten aan de leeftijd waarop men sterft, aangezien dergelijke gedachten hen vaker troost bieden³⁹.

- Bij dit punt over de leeftijd van de dode dient nog te worden opgemerkt dat hoewel in de antieke visie op leven en dood, een oudere volwassene theoretisch *sua die* sterft en er dan strikt genomen ook geen reden tot verdriet is, het begrijpelijk is dat ook oudere en geliefde doden betreurd worden⁴⁰. In een aantal carmina wordt echter wel precies het *exacta aetate* en na een welgevuld en gelukkig leven sterven als troost aangeboden⁴¹.

(b) Een aantal troostgedachten hangen samen met de relatie tussen de overledene en de *dedicans*. Zo kan binnen de ouder-kind relatie bij het verlies van een kind, een andere nog levende nakomeling een troost betekenen⁴², en precies omdat het voor ouders omwille van de hoge kindersterfte niet vanzelfsprekend is hun kinderen te zien opgroeien, geeft het hen een grote voldoening te sterven wanneer de kinderen volwassen zijn⁴³.

Wat de relatie *maritus-uxor* betreft :

* de bijzondere waarde van de huwelijksliefde, zowel in algemeen menselijk als in specifiek christelijk perspectief, verlicht het verdriet in drie christelijke carmina⁴⁴.

39. Vier niet-christelijke en acht christelijke carmina. Op twee uitzonderingen na (ILCV 1307 en ILCV 2158) hangt deze troost echter steeds samen met de christelijke hiernamaalsvisie.

40. *suum diem obire* : Ter Vrugt-Lenz, 63 ; *sua die* : CUMONT, *Lux*, 313 (ook *sua morte*). Voor nabestaanden heeft het begrip jeugd immers geen vaste grenzen : Sanders, *Heidense*, 159.

41. ILCV 267,3-8 (Spoletium, uxor marito, oud, VI(?))

sunt tibi pro rapido tamen haec solacia leto,
quod clara generis nobilitate vales,
florete celsa domus, suboles clarique nepotes,
non est in casu mors metuenda tibi,
nec te sollicitat saevissima cura minorum,
et servat castos uxor amata toros

Zie ook CE 1032,1-2 (Tusculum, s.d.) ; CE 1277,1-2 (Lugdunensis, s.d.) ; ZPE 18 (1975) 47-48 n. 27,1-6 (Dacia, III (2)).

42. CE 414,4-5 (bij Volaterra, mater filio, s.a., s.d.)

fratris amor fecit socium matrisque dolore
sustulit, ut maneat genus et par gloria semper.

43. CE 1586,4-7 (Roma, maritus uxori, 55 ann., s.d.)

cuius votis indulgere dei, que duo pignora matura
sensit sui, ...

Zie ook ILCV 173,11-12 (Neapolis, A.D. 585) ; ILCV 267,3-5 (Spoletium, VI (?)). Zijn kinderen volwassen zien, wordt niet steeds verwacht : J. P. V. D. BALSDON, *Life and Leisure in ancient Rome*, London 1969, hier 126.

44. ILCV 3478,3-6 (Abella, maritus uxori, s.a., s.d.)

discrevit nos vita quidem, se[d] vivet amoris
indivisa fides, erit hic quoque copula nobis
coniugio nostro nec mors [d]ivortia ponet.
concordes animos Christ[us] revocabit in unum.

Zie ook ILCV 1694b,4-5 (Narbonensis, ca V), ILCV 3330,19-20 (Roma, vóór IV).

- * het bezitten van kinderen — het hoofddoel en de bezegeling van een huwelijksverbintenis — biedt niet-christelijke echtgenoten troost bij het verlies van een partner⁴⁵.

Omdat ook voor christenen het hebben van kinderen — als deelname aan de scheppingsdaad van God — een levensdoel vormt maar onvruchtbaarheid voor hen (hoewel net zoals voor de niet-christenen een uiterst droeve zaak) geen reden tot echtscheiding is⁴⁶, valt het op dat christelijke carmina niet het hebben van kinderen maar wel het kind zelf als troost voor de overblijvende huwelijkspartner aanduiden⁴⁷. Dit lijkt te wijzen op een hogere waardering voor het kind op zichzelf in christelijke kringen.

Wat de gedachten betreft die los van een welbepaalde relatie staan :

- * Met het oog op het grote belang van een rituele begrafenis, het oprichten van een graf en het verrichten van de funeraire cultus voor het rustig voortbestaan van de dode in graf en herinnering, is het begrijpelijk dat niet-christenen troost vinden in het feit dat iemand sterft vóór degenen van wie hij houdt, het feit dat hij sterft bij zijn geliefde of dat verwanten — en dan vooral zijn kinderen — de laatste eer verrichten⁴⁸. De twee laatste van deze gedachten

45. Cf. J. P. V. D. BALS DON, *Roman women. Their history and habits*, London 1962, hier 190. M. MESLIN, *L'homme romain. Des origines au Ier siècle de notre ère. Essai d'anthropologie*, Paris 1978, hier 153.

Ook voor christenen is het hebben van kinderen het doel van het huwelijk, maar niet als onmisbaar element: J. GAUDEMET, *L'église dans l'empire romain (IVe-Ve siècle)*, Paris 1958, hier 518; Schneider, 373.

Kinderloos sterven wordt als uiterst smartelijk ervaren door de antieke mens: LAMBRECHTS, *Aspecten*, 25-30; SANDERS, *Heidense*, 132 n. 493. Als klacht in de carmina bv.: CE 466,2-4; 493,7; 1148,5; 1290,5-6; ILCV 3330,17-18; 4745,3-5; 4751,7-8

In de carmina: CE 429,5-8 (Mauretania, maritus uxori, + 25 ann., s.d.)

fatorum cursum properans me orbavit ab illo,
seic tamen ut pignus dederim pro corpore corpus.
filius est nobeis natus quem Iuppiter altus
diligat et natos iubeat generare futuros.

Zie ook CE 387,8-11 (Roma, s.d.)

46. Onvruchtbaarheid als reden tot echtscheiding: A. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, hier 44.

Niet voor de christenen: Gaudemet, 518.

47. CE 2080,5-8 (Roma, maritus uxori, s.a., s.d.)

viximus unanimes et prima prole beati,
in mundum duplici morte secunda venit.
pignora dividimus: comitatur me morientem
mortua, solatur filia prima patrem.

Zie ook ILCV 176,6 (Aquileia, e.IV (?)); ICUR V 13825,1-2 (Roma, s.d.); ICERV (1942) n. 299,8 (Tarraconensis, III-IV).

Op deze gedachte commentaar bij J. JANSSENS, *Vita e morte del cristiano negli epitaffi di Roma anteriori al sec. VII*, Roma 1981, hier 62.

48. Sterven voor degenen van wie men houdt:

CE 433,5-6 (Numidia, onbekende voor vrouw, s.a., s.d.):

hic Sotira iacet, d[ur]i solacia casus

vormen voor de christenen geen troostgrond. Hoewel graf en begrafenis een realiteit blijven omwille van de lichamelijke verrijzenis, relativeren de christenen het belang ervan : ook zonder begrafenissen is heil mogelijk en het begraven van de doden wordt een algemene daad van naastenliefde⁴⁹.

- * De hereniging na de dood vormt voor de christenen een troostende zekerheid maar wordt ook door niet-christenen als dusdanig aan gevoeld⁵⁰. Deze gedachte verlicht — soms in de vorm van het delen van dezelfde urne of van hetzelfde graf — het verdriet van niet-christelijke zowel als van christelijke nabestaanden⁵¹.
- * Tenslotte relateert men in één niet-christelijk en in één christelijk graf dicht het verdriet met de gedachte aan het feit dat precies dank zij de kracht van de liefde van de verwanten de herinnering aan de overledene zal blijven voortleven⁵².

Augustale suo capiens post fata recepto,

Zie ook CE 1095,7-8 (bij Verona, I), ILCV 173,11-12 (Neapolis, A.D. 585), ILCV 183,2-3 (Belgica, s.d.), ILCV 1196,5-6 (Roma, A.D. 474), ILCV 2871,6-7 (Roma, s.d.), ICUR I 3902,1-5 (Roma, V).

Over deze gedachte in de christelijke epigrafie : Janssens, 61.

Sterven bij de geliefde : CE 386,3-6 (Galeata, maritus uxori, 20 ann., s.d.)

kara fui casto bene iuncta pudica marito,
invida set fati lex reddidit inrita vota
et tantum miserac solacia linquit amanti,
coniugis in manibus licuit quod reddere vitam.

Verwanten verrichten de laatste eer :

CE 1243,5-6 (Mauretania, filii patri, oud, s.d.) :

Manibus autem obit]us haec sunt solacia, quod tres
sic cineres na]ti composuere suos.

Zie ook CE 472,5 (Mauretania, II-III) ; CE 1586,5-7 (Roma, s.d.).

Over deze troostgedachte : Lattimore, 220-224.

49. Belang van het graf ook voor christenen : Gaudemet, 193 ; CUMONT, *Lux*, 23 ; RAC, s.v. *Bestattung*, 208 ; DACL, s.v. *ensevelissement*, 45-50. Begraven van de doden als daad van naastenliefde : DACL, s.v. *ensevelissement*, 49 ; CUMONT, *Lux*, 22.

50. De hereniging na de dood wordt door de antieke mens als vanzelfsprekend aan gevoeld : CUMONT, *Lux*, 139 ; Frazer, 290 ; K. HOPKINS, *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History*, volume 2, Cambridge 1983, hier 230.

De hereniging als vaststaande zekerheid voor de christenen : SANDERS, *Christelijke*, 694-695.

51. AE 1966 n. 22,6-10 (Roma, maritus uxori, s.a., III)

Iam rogo desineas luctu lacrimisque, karissime coiunx,
teque rogo, dum vives, una cum sanguine nostro.
Laeta revidendo, cum te hic fata vocabunt,
excipiam errantem per Tartara Ditis.

Haec <c> torum manet aeterna domus

Zie ook : CE 111,39-40 (Roma, A.D. 384) ; CE 430,7-8 (bij Roma, s.d.) ; CE 513,12-13 (Forum Livii, II(2)) ; CE 562,10-14 (Roma, s.d.) ; CE 1208,4 (Pannonia, s.d.) ; CE 1230,4 (Venafrum, s.d.) ; CE 1567,9-10 (Roma, ca A.D. 200) ; CE 2177,6-8 (Roma, s.d.).

Delen van het graf : CE 1180,3-4 (Dertona, s.d.) ; CE 1181,3-4 (Mutina, s.d.) ; CE 2106,9-10 (Narbonensis, s.d.) ; ILCV 63A,15-18 (Roma, A.D. 395) ; ILCV 168b,6-7 (Roma, A.D. 528) ; ILCV 3478,3-6 (Abella, s.d.).

52. CE 400,3-5 (Roma, parentes filio, 10 ann., s.d.)

morte gravi raptus taetra defungeris (h)ora
immeritus decimo praegressus nobilis anno.
set te noster amor memori pietati reformat,

Binnen emotioneel geladen en nauwverwante relaties putten christelijke en niet-christelijke nabestaanden troost uit deze ogenschijnlijk eenvoudige overwegingen die niet in de *consolationes* aan bod komen⁵³. Terwijl met de relatie tussen broer en zus, tussen vrienden of tussen *patronus* en *libertus* geen welbepaalde troostgronden samenhangen, vindt wel één meester troost in de gedachte dat de ziel van zijn slaafje hem overal als een goede geest zal begeleiden⁵⁴.

B. De factor *condicio post mortem*

Het al dan niet in verband staan van de troostgedachten met de *condicio post mortem*, m.a.w. of zij een bepaald geloof vereisen of voortkomen uit het gezond verstand en de algemene ervaring⁵⁵, vormt een tweede inhoudelijke dimensie⁵⁶. Achtereenvolgens komen aan bod

- de dood als einde van alles (de dood als toestand van gevoel-loosheid)
- de rust na de dood
- het voortbestaan in de herinnering

ILCV 3330,19-20 (Roma, *maritus uxori*, 17 ann., vóór IV)
 nil te danna nocent communis funere leti,
 cum tuus in nostro pectore vibat amor.

53. Ouders-kind : - 25 : CE 400, 430, 513(?), 1230, 2177
 + 25 : CE 472

onbepaald : CE 414, 1208

Kind-ouders : + 25 : CE 1243 ; ILCV 168b, 2871

Maritus-uxor : - 25 : CE 386, 429, 1567, 2106 ; ILCV 176, 3330 ; ICUR V 13825
 + 25 : CE 387, 1181, 1586 ; ILCV 173, 1196 ; ICUR I 3902

onbepaald : AE 1966 n. 22 ; ILCV 3478 ; CE 2080 ; ICERV (1942) n. 299

Uxor-maritus : + 25 : CE 111, 1095, 1180 ; ILCV 63A, 267

Niet-verwant/ver-verwant : - 25 : CE 1185

Onbekend : onbepaald : CE 433 ; ILCV 183.

54. CE 1185,5-10 (Roma, *dominus servo*, 16 ann., ca A.D. 160)

nostros nam cineres Pollentia saeva subegit,
 est et ibi tumulus, nomen et ara mihi.
 nec tamen aut illi supter crudelia busta
 aut istas sedes nostra subit anima,
 sed petat Asurios, petat ille licebit Hiberos,
 per mare, per terras subsequitur dominum.

55. Onderscheid gemaakt door Stählin, 316.

56. De grenzen tussen de verschillende gedachten kunnen niet altijd precies afgebakend worden, omdat van veel opvattingen het gedachtegoed reeds onder het volk leefde voor het in een systeem werd geïntegreerd en omdat de filosofische kennis van de — vaak eclectisch ingestelde — carminadichters eerder gering is en zich vaak beperkt tot de *sententiae* die o.i.v. volkspredikers verspreid zijn. Over de volkspredikers en de verspreiding van filosofische gedachten bij de gewone mens : P. WENDLAND, *Die Hellenistisch-Römische Kultur in ihren Beziehungen zum Judentum und Christentum*, Tübingen 1912, hier 81-91. Invloed van de volksprediking op de grafschriften, ibidem, 81. Geringe invloed van de filosofie op de carmina : SANDERS, *Heidense*, 42-43 ; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 29.

Eclectisme van de doorsnee-mens : CUMONT, *Lux*, 275 en 302 ; SANDERS, *Heidense*, 42-43 ; SANDERS, *Verwantschap*, 349 (verschillende gedachten verwoord zelfs binnen één carmen).

- de gelukzalige onsterfelijkheid in heidense zin
- de verrijzenis tot het eeuwig leven in een christelijke hemel als troostgedachten die in verband staan met de *condicio post mortem* (a).

De volgende gedachten houden geen expliciet verband met de nadoodse situatie (b):

- de algemeenheid en onafwendbaarheid van de dood
- de herinnering aan het goede
- het verrichten van de funeraire cultus.

(a)

- * Wat de uit het Epicurisme voortspruitende opvatting betreft dat de dood het einde van alles is⁵⁷: de idee dat er geen voortleven is en de dode gevoelloosheid en bevrijding van de moeilijkheden in het leven te wachten staat, wordt slechts éénmaal als troost verwoord bij het overlijden van een nauwverwant iemand, tweemaal in een carmen waarvan de *dedicans* onbekend is, dit telkens tot de lezer van het grafschrift gericht⁵⁸. Dit gedachtengoed lijkt eventueel wel de levenden te kunnen bevrijden van hun angst voor de dood, maar biedt geen troost in de persoonlijke confrontatie met het overlijden van een verwant⁵⁹.
- * Een nadoods bestaan in de vorm van rust of slaap in graf of onderwereld⁶⁰ — eventueel in tegenstelling tot het jachtige leven en gepaard gaande met een negatieve beoordeling ervan⁶¹ — vormt voor de antieke mens als positief element in een situatie van bijna-niet-zijn, vaak de enige vorm van voortbestaan. Hoewel archeologie en epigrafie ontelbare voorbeelden geven van het graf als huis van de dode⁶², wordt in de carmina enkel rust in algemene zin als troost verwoord⁶³.

57. Over het epicurisme: M. W. DE WITT, *Epicurus and his philosophy*, Minneapolis 1954, hier 124-127 (Epicurus' leer over de dood); ibidem, 155-170 (Epicurus' fysica); Cumont, *Lux*, 124-141. Het epicurisme heeft in het algemeen weinig invloed gehad op de carmina: Gallatier, 15-16; Lattimore, 78-82; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 266-268 (15 niet-christelijke carmina), ibidem, 269-270 (1 christelijk carmen).

58. CE 214,1-4 (Aquileia, onbekende voor vrouw, s.a., s.d.)

Alexandream quisque noveras, quaeso,
lege pauca verb(a) paululum et dolens vad(e),
aut nil doleto nil mali est ubi nil est,
laboris es]t, ut occubas, t]ibi finis.

Zie ook CE 420,1-5 (Puteoli, I); CE 1202,1-7 (Narbonensis, s.d.)

59. Scheiding zonder terugkeer is voor de mens immers onaanvaardbaar: cf. CUMONT, *Lux*, 139.

60. De dood als rust en slaap: Lattimore, 164; SANDERS, *Heidense*, 232-234. Rust als vorm van voortbestaan: SANDERS, *Heidense*, 241; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 133.

61. Deze oppositie gebeurt zelden: SANDERS, *Heidense*, 230.

62. CUMONT, *Lux*, 15. Het graf als *domus aeterna*: Lattimore, 165-167; R. BESOUW, *Untersuchungen über den Einfluss des Heidnischen auf die Form und die Vorstellungswelt der christlichen lateinischen Grabespoesie*, Diss. Bonn 1941, hier 63-68 (heidens) en 69-72 (christelijk); SANDERS, *Christelijke*, 60 en n. 248.

- * In ontelbare christelijke grafschriften is rust de bestaanssfeer van het lichaam in afwachting van zijn vereniging met de ziel⁶⁴, maar slechts één graf dicht suggereert de tijdelijke rust tot de verrijzenis als troost⁶⁵. De aandacht van de carminadichters richt zich veeleer op de toekomstige of reële gelukzalige situatie van de ziel.
- * Het voortleven in de herinnering — de primaire vorm van voortbestaan voor de antieken⁶⁶ — wordt door de gewone mens tot stand gebracht via het oprichten van een grafschrift waarin de naam, eventueel een biografische schets en de *bona fama* van de dode voor eeuwig en voor iedereen toegankelijk worden vastgelegd⁶⁷. Verhoudingsgewijs putten echter meer christenen dan niet-christenen troost uit dit gedachtengoed⁶⁸, waarbij wel dient te worden opgemerkt dat de christelijke carmina die nadruk leggen op het voortbestaan in de herinnering vaak van latere datum zijn

63. ZPE 18 (1975) 47-48 n. 27,2-5 (Dacia, frater fratri, oud, III (2))
 annis optinui quinquaginta meo fato;
 la <e> titias abui epulas vitanque beatas:
 iam quies incessit, anima est suo credita cursum,
 sedibus infernis teneor: no <n> sit dolor vili.

Zie ook CE 507,1-3 (Ravenna, II(2)); CE 1001,1-3 (Roma, s.d.).

64. SANDERS, *Christelijke*, 321; Lattimore, 306-307.

65. ILCV 1512,3, 5-6 (Narbonensis, parentes filio, jong, V)
 Thejudosium parvum ...

...
 improba mors rapuet set summi rector Olimpi
 praestabet requiem membris,...

Eventueel ook in ILCV 2871,6-7 (Roma, filii parentibus, oud, s.d.)

Tristia sunt natis, sed multum grata parenti,
 ut prior in pacem cedat ...

Pax kan hier verwijzen naar de graf rust maar ook naar de „hemelszalige vrede” (cf. SANDERS, *Christelijke*, 325 en 854)

66. Belang van het voortbestaan in de herinnering van de antieke mens: CUMONT, *Lux*, 133-134; Pietri, 34; Lattimore, 243-246. SANDERS, *Heidense*, 39-75; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 25; idem, *Leven en dood*, 161-171; Hopkins, 247.

67. Inscripties als middel om in de herinnering te blijven voortleven; MESLIN, 194; SANDERS, *Heidense*, 85; SANDERS, *Verwantschap*, 351. Zie ook SUSINI, *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*, Oxford 1973, 61-62. Vereeuwiging verzekerd door het grafvers: Galletier, 159; SANDERS, *Heidense*, 12-14, 30-32 en 52-53.

68. CE 1604,1-6 (Numidia, maritus uxori, 28 ann., II)

quae fuerunt praeteritae vitae testimonia, nunc declarantur hoc scribura postrema.
 haec sunt enim mortis solacia, ubi continetur nom[i]nis vel generis aeterna memoria.

Zie ook: CE 56,5-6 (Minturnae, s.d.); CE 480,6-9 (Africa Proc., s.d.); CE 618,1-3 (Belgica, IV); CE 978,1-4 (Saguntum, s.d.); CE 1216,5-11 (Roma, s.d.); ILCV 103,12-14 (Roma, VI); ILCV 135,1-4 (Roma, A.D. 533); ILCV 3330B, 19-20 (Roma, vóór IV); ILCV 4747,7-8 (Roma, s.d.); CIL V 623 n. 17,17-18 (Mediolanum, A.D. 695); Engstroem n. 341,1 (Tusculum, V-VI); LB n. 402,3-6 (Narbonensis, A.D. 523); LB n. 404,22-25 (Narbonensis, A.D. 523); RA 4,7 (1906) n. 177,12-13 (Africa Proc., b.VI).

Ingedeeld naar leeftijd en relatie krijgt men het volgende beeld:

ouders-kind: - 25: CE 400; ILCV 4747; Engstroem n. 341

+ 25: ILCV 135

maritus-uxor: - 25: CE 56; ILCV 3330B

+ 25: CE 1604

en afkomstig uit milieus die de antieke cultuurwaarden hoog houden⁶⁹. Hoewel de christelijke hogere standen net zoals de niet-christenen — omwille van het voortbestaan in de herinnering — roem nastreven in functie van geslacht en maatschappij, proberen zij bovendien ook lof en eer te verwerven door hun morele overwinning op het kwaad, door *imitatio Christi*⁷⁰. Vandaar dat in verschillende carmina de roem op aarde een troost vormt als aanvulling van het gelukkig bestaan van de ziel in de hemel⁷¹.

Eerder vermeldde en in de antieke oudheid algemeen erkende vormen van nadoods bestaan, nl. het leven in graf of onderwereld en het voortleven in de herinnering zijn beperkt in die zin dat er geen sprake is van persoonlijke onsterfelijkheid, d.w.z. van actief voortleven in een gelukzalige en vreugdevolle situatie. Deze laatste vorm van onsterfelijkheid heeft zich ontwikkeld o.i.v. het Pythagorisme, het Orfisme en het Platonisme: de dode wordt vergoddelijkt en hijzelf of zijn god-verwante ziel-geest geniet — dank zij de natuurlijke bestemming van de mens of dank zij diens verdiensten⁷² — van een gelukkig voortbestaan gelokaliseerd in het

maritus-uxor: - 25: CE 56; ILCV 3330B

+ 25: CE 1604

uxor-maritus: + 25: CE 480

broer/zus - zus/broer: + 25: ILCV 103

niet-verwant/ver-verwant: + 25: CE 1216

onbekend: CE 978; RA 4,7 (1906) n. 177; CIL V 623 n. 17

+ 25: LB n. 402, n. 404

onbepaald: CE 618

69. CIL V 623 n. 17 (7e E); LB n. 402 (6e E); LB n. 404 (5e E); RA 4,7 (1906) n. 177 (6e E).

70. Rol van de roem voor het voortbestaan in de herinnering: U. KNOCHE, *Der römische Rubmesgedanke*. In: *Römische Wertbegriffe*, ed. H. OPPERMAN, Darmstadt 1967, 420-445, hier 423; LISSBERGER, 57-58; LATTIMORE, 241-243; SANDERS, *Heidense*, 11-12; PIKHAUS, *Leven en dood*, 172-176.

Belang van deze aardse onsterfelijkheid in het O.T.: P. J. VAN LEEUWEN, *Het christelijk onsterfelijkheidsgeloof. Een Bijbels-Dogmatische Studie*, 's-Gravenhage 1956, hier 32.

Gloria en *fama* stonden oorspronkelijk in functie van *gens* en *res publica*: Meslin, 192-193; A. J. VERMEULEN, *The Semantic development of Gloria in early-christian Latin*, Nijmegen 1956, hier 29. Christelijke notie *gloria*: VERMEULEN, 124-133; KNOCHE, 443-445.

71. LB n. 404, 22-25 (Narbonensis, onbekende voor bisschop, oud, A.D. 523)

At tu, quisque doles, amice lector
de tanto quasi nil viro supersit,
udis parce genis rigare marmor:
mens et gloria non queunt humari.

Zie ook LB 402, 3-6 (Narbonensis, V); CIL V 623 n. 17, 17-18 (Mediolanum, A.D. 695).

72. Vergelding: CUMONT, *Lux*, 66-68 en 245-246 (Orfisme verbindt notie zuiverheid-onzuiverheid met Elysium en Tartaros); ibidem, 154-155 (ascese als middel om het eeuwig geluk te veroveren in Pythagorisme); ibidem, 166 (analoog bij Seneca); ibidem, 148 (astrale mystiek als middel tot verovering van het eeuwig geluk bij Plato); ibidem, 160 (analoog bij Posidonius); L. ROUGIER, *La religion astrale des Pythagoriciens*, Paris 1959, hier 88-98 (Pythagorici en astrale mystiek).

Vergelding zelden in de niet-christelijke carmina: Galletier, 53-58 (i.v.m. Elysium); PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 207-216.

Met troostende waarde: CE 94, 1186.

onderaardse Elysium, de *aër* of de sterrenhemel⁷³. Wanneer het veeleer eliteaire onsterfelijkheidsgeloof in de niet-christelijke carmina voorkomt, is het vooral in de carmina van kinderen alsof zij na hun onvolledig leven op aarde meer recht hebben op een leven na de dood⁷⁴.

- * Van deze vormen van nadoods bestaan komt het voortleven in het Elysium het vaakst in algemene zin (d.w.z. zonder troostende waarde) in de carmina voor⁷⁵. Hoewel de auteurs van twee carmina hierin verlichting voor hun verdriet vinden⁷⁶ — net zoals in de gedachte dat de goden verdienstelijke mensen onsterfelijkheid schenken⁷⁷ — is het het perspectief van het hemelse bestaan dat de verwanten verhoudingsgewijs het meest troost biedt⁷⁸.
- * In het astrale onsterfelijkheidsgeloof moet de god-ervante ziel pogen zich zo goed mogelijk te bevrijden van het lichaam waarin ze ten gevolge van een oorspronkelijke fout gestort is om naar haar hemelse oorsprong te kunnen terugkeren en niet via de metempsychose opnieuw met het stoffelijke te worden verbonden. Naar-

73. Voor Orfisme, Pythagorisme, Platonisme : zie noot 27. God-ervante ziel : CUMONT, *Lux*, 111 (verwant met de goden volgens Aristoteles) ; ibidem, 113 (verwant met het goddelijk vuur volgens de stoïcijnen) ; ibidem, 148-149 (verwant met de goddelijke sterren) ; ibidem, 154 (verwant met de goden volgens de Pythagorici). Zie ook Rougier, 64-65 (sterren en ziel zijn goddelijk). De onsterfelijkheid van de ziel in de carmina : Lier, 597-602 ; Galletier, 58-65 ; SANDERS, *Heidense*, 290-315 ; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 295-306. Met troostende waarde : CE 1206, 1277, 2152B.

74. GALLETIER, 321-322 ; LATTIMORE, 342 ; LAMBRECHTS, *L'importance*, 323-324 ; idem, *Aspecten*, 34-35 ; SANDERS, *Heidense*, 410-411 (40 maal voor ouderen, 90 maal voor jongeren), hier 411 („onsterfelijkheid werd nooit algemeen verworven bezit der Antieken of althans werd het geloof eraan niet veelvuldig in de carmina geuit”).

75. SANDERS, *Heidense*, 290 (21 carmina voor ouderen, 14 voor jongeren, 1 carmen leeftijd onbepaald).

76. CE 1515,7-9 (Africa Proc., filii patri, 70 ann., s.d.)
iam vale pater nobis relictis,
iam te non T[ar]tara crudelem tene[bu]nt,
set Elysium campus occupavit,

Zie ook CE 1186,11-17 (bij Ostia, m. II)

77. CE 1277,1-2 (Lugdunensis, filii patri, oud, s.d.)
Functus honorato senio plenusque dierum
evocor ad superos : pignora quid gemitis ?

Zie ook AE 1945 n. 119,1-2 (Albanum, b.III) ; CE 94,4-6 (Roma, s.d.) ; CE 1109,15-16 (Roma, I).

Over de vergoddelijking van de dode : LATTIMORE, 35 ; LAMBRECHTS, *Aspecten*, 19 ; SANDERS, *Heidense*, 318-340, hier 339 (21 carmina voor jongere doden, 8 voor ouderen, 5 leeftijd onbepaald).

78. CE 1535A,3-8 (Roma, mater filio, 6 mens., s.d.)
pro scelus infandum detestandumq. legenti,
morte quod heu rapitur parvulus iste puer,
qui, mirum dictu, posset iam nosse parentis
quiq. Dionigena pulchrior usq. fuit.
set non hic Manis nec templa Acherusia visit,
ad caeli quoniam tollitur iste Pius.

Zie ook CE 1277,1-6 (Lugdunensis, s.d.) ; CE 1252B,2-5 (Germ.Inf.,III-b.IV). Algemeen voorkomen in de carmina van het voortbestaan in de hemel : SANDERS, *Heidense*, 315 (3 carmina voor jongeren, 5 voor ouderen, 1 carmen leeftijd onbepaald).

gelang de ziel voorgesteld wordt als verwant met het hemelse vuur of als een sprankel van de goddelijke sterren, kent ze een gelukkig bestaan in *aër*, *aether* of sterren⁷⁹. Het is het voortleven in de sterren dat de belangrijkste troost vormt voor nauwverwanten en dit telkens bij het overlijden van jonge kinderen⁸⁰, zij het dat één ouderpaar troost vindt in het feit dat de ziel van hun zoontje gelukkig is in de godgewijde *aër*⁸¹.

Het is begrijpelijk dat deze verschillende vormen van gelukzalige onsterfelijkheid een sublieme verlichting betekenen voor het verdriet precies bij emotioneel geladen sterfgevallen⁸². Wanneer de nabestaanden hun blik richten op de *condicio post mortem* van de dode troost deze vorm van nadoods bestaan hen het meest⁸³. Hoewel in deze context misschien niet kan gesproken worden van echt geloof, is in elk geval de hoop op onsterfelijkheid beïnvloed door liefde en verdriet⁸⁴.

* De verrijzenis tot het eeuwig leven staat centraal in het christelijk geloof: o.i.v. de semitische notie van de globale menselijke persoonlijkheid geloven de christenen dat — hoewel vanaf de vierde eeuw de opvatting ingang vond dat de zielen van de vromen onmiddellijk een vorm van heil verwerven⁸⁵ — het geluk pas

79. Zie noot 73.

80. CE 1109,15-18 (Roma, mater filio, jong, I)
adfinis memorande, quid o me ad sidera caeli
ablatum quereris? desine flere deum,
ne pietas ignara superna sede receptum
lugeat et laedat numina tristitia.

Zie ook CE 569,4-6 (Mauretania, s.d.); AE 1945 n.119,1-6 (Albanum, b.III). Over het algemeen voorkomen van deze gedachte in de carmina: SANDERS, *Heidense*, 315 (6 carmina voor jongeren, 2 carmina voor ouderen, 1 carmen leeftijd onbepaald).

81. CE 1206,3-5 (Dalmatia, parentes filio, 14 ann., II)
parcite iam lachrimis miseri soliq. parentes,
sat fletus vestros prima favilla bibit.
corpus habet cineres, animam sacer abstulit aër.

Over dit carmen: LATTIMORE, 36-37 (36: „separation of body and soul with great simplicity”); P. LAMBRECHTS, *Over de onsterfelijkheidsgedachte bij de Romeinen: het grafmonument van Q. Aeronius Firmus te Split*, Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde 17 (1957-1958), 33-55 (LAMBRECHTS, *Over de onsterfelijkheidsgedachte*), hier 41-42 (niet zeker onsterfelijkheid, misschien vernietiging van beide constitutieve elementen op min of meer lange termijn).

Omwillen van de duidelijke troostwending en het feit dat de idee van de totale vernietiging zo zelden troost biedt, lijkt het beter hier voor onsterfelijkheidsgeloof te opteren.

82. Zie ook CE 569,4-6 (Mauretania, s.d.); AE 1945, n. 119,1-6 (Albanum, b.III).

83. Zie infra n. 111.

84. SANDERS, *Heidense*, 411.

85. Ziel onmiddellijk beloond: J. TIXERONT, *Histoire des dogmes dans l'antiquité chrétienne*. I. *La théologie anténicéenne*, Paris 1930¹¹. II. *De saint Athanase à saint Augustin (318-340)*, Paris 1924⁸. III. *La fin de l'âge patristique (430-800)*, Paris 1927⁷, hier III,427; SANDERS, *Christelijke*, 342; BESOUW, 142. Verrijzenis van de hele mens: SCHNEIDER, 273-274. Verrijzenis corrigeert het dualisme: Van Leeuwen, 211-213; SANDERS, *Christelijke*, 481-483. Gelukzalig hiernamaals als retributie verworven: Schneider, 285.

volkomen zal zijn na de hereniging van ziel en lichaam op de dag van parousie en laatste oordeel. Als beloning voor hun deugdzaam leven op aarde zullen de vromen dan beloond worden met het eeuwig leven in de hemel⁸⁶.

Zoals eerder vermeld, heeft ook het antieke dualisme met zijn oppositie tussen lichaam en ziel het Christendom beïnvloed, zij het meestal in ethische zin⁸⁷.

De verrijzenis heeft als dogma groot belang maar wordt relatief weinig vermeld in de funeraire poëzie en blijkt — als toekomstperspectief — voor de christelijke graf dichters zelden een troost te betekenen in de acute confrontatie met het sterven⁸⁸. Net zoals dit in de *consolationes* het geval is⁸⁹, vormt de belangrijkste troost voor de nabestaanden het feit dat onmiddellijk na het overlijden een persoonlijk eeuwig leven mogelijk is⁹⁰, hoewel ook de gedachte aan een gelokaliseerd gelukkig leven en eventueel de nabijheid van God, Christus en de heiligen verlichting bieden

86. Dogma van verrijzenis, laatste oordeel en eeuwig leven: Tixeront I, 278-279 (II (2)); ibidem, 459-461 (Westen: III-b.IV); Tixeront II, 337-350 (Westen: IV); ibidem, 429-435 (Augustinus). Tixeront III, 426-434 (Westen: A.D. 430 tot A.D. 771). Zie ook J. N. D. KELLY, *Initiation à la doctrine des Pères de l'Église*, Paris 1968, 480-487 (verrijzenis van het lichaam in de patristiek van de vierde en vijfde eeuw); idem, 487-493 (parousie en laatste oordeel in de patristiek van de vierde en vijfde eeuw); idem, 493-497 (eeuwig leven in de patristiek van de vierde en vijfde eeuw). Verrijzenis tot het eeuwig leven als thema in de christelijke *consolatio*: FAVEZ, 157-162; Weyhofen, 119-121.

87. Christelijk dualisme: SCHNEIDER, 273-274. Dualisme in de christelijke carmina: LATIMORE, 304-306 en 309-311; SANDERS, *Christelijke*, 502-512 (o.a.); PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 300-306 (zowel carmina nog geheel geworteld in het orfisch-platoon dualisme als christelijk geïnspireerd dualisme). Dualistische carmina met troostende inhoud: ILCV 1559, 3432, 3436, 4820 (fr.); CIL V 623 n. 16, CIL V 623 n. 17; LB n. 404; AE 1980 n. 138.

88. Relatief weinig vermelden van de verrijzenis in de carmina: SANDERS, *Verwantschap*, 362.

ILCV 1512,3-7 (Narbonensis, parentes filio, jong, V)

The]udosium parvum, quem pura mente parentes
op]tabant sacro fontes baptesmate tingui,
imp]roba mors rapuet. set summi rector Olimpi
prae]stabet requiem membris, ubi nobele signum
prae]fixum est cruces, Xp̄ique vocavetor eres.

Zie ook ILCV 3336,3-6 (Dalmatia, VI); ILCV 4933,12-13 (Roma, b.II).

89. FAVEZ, 163 (eeuwig leven als uiterste troost); idem, 165 (meestal idee dat de gelovige onmiddellijk naar God gaat).

90. ILCV 3491,3-4 (Numidia, maritus uxori, s.a., s.d.)
ne la]crimas [d]jmissa coniuge fundas,
ne doleas talem cui pro morte data bita perennis.

Zie ook: ILCV 63A,9 (Roma, e. IV); ILCV 104,9 (Roma, ca. A.D. 400); ILCV 170,8 (Salernum, s.d.); ILCV 2139,5 (Roma, A.D. 531-533); ILCV 3375,3 (Capua, A.D. 489); ILCV 3488,7-8 (Lugdunensis, A.D. 498); ICUR II 4201,8 (Roma, ca. A.D. 400); CE 2100,18 (Lugdunensis, A.D. 551); LB n. 402,6 (Narbonensis, A.D. 523); LB n. 425,7-9 (Narbonensis, A.D. 522); LB n. 641,12 (Narbonensis, ca. A.D. 600); CIL V 623 n. 16,13 (Mediolanum, ca. A.D. 400).

Retributief: ILCV 63A, 170, 2139, 3375; LB n. 402, 425; ICUR II n. 4201.

voor het verdriet⁹¹. Dit eeuwig en gelukkig leven wordt in de carmina door de overledene als dusdanig verworven of als beloning voor zijn verdiensten.

Verrijzenis, eeuwig en gelukkig leven bieden bij uitstek troost bij de meest emotioneel geladen sterfgevallen: kinderen en *uxores*⁹². Als troostend geloofsdogma komt de christelijke visie op het gelukkig leven van de dode ook voor in een aantal carmina waarvan de dedicans onbekend is en zij vormt — ondanks het feit dat dit gedachtengoed t.o.v. het geheel van de carmina in zo geringe mate met troostende waarde vermeld wordt — de belangrijkste troost voor christelijke nabestaanden (51 % van alle attestaties van troostgedachten). In tegenstelling tot de niet-christelijke carmina wordt ook nadruk gelegd op het retributieve karakter van het geluk: het aardse leven staat in functie van het leven na de dood.

(b)

De niet-christenen vinden slechts zelden troost in gedachten die in verband staan met de *condicio post mortem* en zoeken daardoor verlichting voor hun verdriet in — eventueel filosofische — tot berusting leidende bespiegelingen of in gedachten en daden die raken aan het aardse leven.

91. *Het paradijs*: ILCV 3450,4 (Germ. Sup., e.IV-b.V).

De hemel: ILCV 181,20 (Narbonensis, A.D. 579); ILCV 419a,12 (Roma, A.D. 386); ILCV 2139,5 (Roma, A.D. 531-533); ILCV 3418,7 (Dalmatia, IV); ILCV 3420A,2 (Roma, IV); AE 1966 n. 563,7 (Mauretania, A.D. 410); ICUR III 8453,16-17 (Roma, s.d.); ICUR V 14076,1-3 (Roma, e.IV); De Rossi II 240 n. 2,2-3 (-, s.d.); Ferrua, 63,1-2 (Roma, IV (2)).

De sterren: ILCV 63A,12 (Roma, e.IV); ILCV 244,10 (Mediolanum, VI (1)); ILCV 3432,4 (Roma, A.D. 399); ILCV 3434,10 (Roma, na A.D. 550); ILCV 3436,4 (Mauretania, s.d.); CE 2100,14 (Lugdunensis, A.D. 551); De Rossi II 240 n. 2,6 (-, s.d.); Forlati Tamaro, 7 (Concordia, A.D. 350-450).

De goddelijke aanwezigheid: ILCV 63B,22 (Roma, e.IV); ILCV 104,9 (Roma, A.D. 400); ILCV 167a,4 (Roma, A.D. 472); ILCV 412,9 (Roma, A.D. 539); ILCV 1512,5 (Narbonensis, V); ILCV 1516,7-8 (Lugdunensis, ca. V); ILCV 3336,5 (Dalmatia, VI); ILCV 3375,3 (Cappua, A.D. 489); ILCV 3478,6 (Abella, s.d.); CIL V 623 n. 16, 3 (Mediolanum, ca. A.D. 400); RA 4,7 (1906) n. 178,2-3 (Africa Proc., s.d.).

Hemelse rust: ILCV 3420A,5-6 (Roma, IV).

Hemelse vrede: ILCV 2871,7 (Roma, s.d.).

Het betere leven: ILCV 104,10 (Roma, ca. A.D. 400)

Retributief: ILCV 244, 2139, 3434; ICUR III 8453; De Rossi II 240 n. 2.

92. ouders-kind: - 25: ILCV 419a, 1512, 1516, 1559, 3336, 3375, 3418, 3420A, 3432, 3434, 3439, 3450, 3488; Forlati Tamaro; De Rossi II 240 n. 2; LB n. 647

kind-ouders: + 25: ILCV 181, 2871

maritus-uxor: - 25: ILCV 104, 4933; ICUR V 14076; ICUR III 8453

+ 25: ILCV 167a, 170, 412, 3429

onbepaald: ILCV 3436, 3478, 3491, ICUR II 4201

uxor-maritus: + 25: ILCV 63

niet-verwant/ver-verwant: + 25: LB n. 641, CIL V 623, n. 16

dedicans onbekend: - 25: AE 1966 n. 563; RA 4,7 (1906) n. 178; Ferrua, 63; CIL V 623 n. 17

+ 25: ILCV 244, 2139; CE 2100; LB n. 404, n. 425; AE 1980 n. 138 onbepaald: ILCV 4820

- * Zo vormt voor hen de gedachte aan de algemeenheid en onafwendbaarheid van de dood een belangrijke troostgrond. Dit troostmotief neemt in de carmina drie gedaanten aan :
- Verschillende malen vraagt de dode aan de overlevenden te berusten in wat gebeurd is⁹³ en op te houden met treuren aangezien het sterven nu éénmaal inherent is aan de menselijke *condicio*⁹⁴ — onafhankelijk van de macht die de dood bepaalt — en sterven voor de mens even natuurlijk is als voor planten en dieren⁹⁵. Bovendien staat het individu hierin niet alleen : vele anderen⁹⁶ en zelfs de machtigen — met wie de kloof tijdens het leven onoverbrugbaar is — ondergaan hetzelfde doodslot en ervaren hetzelfde verdriet bij het verlies van wie hen dierbaar is⁹⁷. Ook voor de christenen is sterven door de fout van Adam onderdeel van het mens-zijn geworden, maar de gedachte aan de algemeenheid van

93. Thema van berusting in de carmina : Galletier, 82-92 ; LATTIMORE, 215.

Berusting in het gemeenschappelijk onveranderlijk mensenlot in de *consolatio* : Johann, 64-84 ; Weyhofen, 84-86.

94. Iedereen moet sterven : Stählin, 313.

In de carmina : Lier, 563-569 ; LISSBERGER, 33 ; LATTIMORE, 250-256 ; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 68-70 ; Pietri, 33.

In de *consolationes* : Johann, 65-66.

De idee dat de dood inherent is aan de menselijke *condicio* in de carmina : PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 54-72 (heidens) ; ibidem, 72-85 (christelijk).

95. Sterven is natuurlijk : J. A. FISCHER, *Studien zum Todesgedanken in der alten Kirche. Die Beurteilung des natürlichen Todes in der kirchlichen Literaturen der ersten drei Jahrhunderte*, München 1954, hier 73 ; LISSBERGER, 35 (carmina). In de stoïcijnse visie vormt sterven een teruggave van wat van de natuur geleend werd, in een eeuwige en onveranderlijke kringloop (dood als *debitum naturae*) : Fischer, 73-74 ; CUMONT, *Lux*, 120-122 ; Stählin, 314 ; Pietri, 33.

In de carmina : Lier, 578-583 ; LISSBERGER, 35.

Met troostende waarde :

CE 1277,3-5 (Lugdunensis, filii patri, oud, s.d.)

reddere depositum lex est, ideoque petenti
corpus humo manes restituoque polo.

Zie ook : CE 147,1 (Roma, s.d.) ; CE 610,1-3 (Vercellae, s.d.) ; CE 965,7-9 (Roma, A.D. 10) ; CE 998,1-4 (Ferrara, s.d.) ; CE 1202,2 (Narbonensis, s.d.) ; CE 1223,5-6 (Roma, s.d.) ; CE 1299,1 (Roma, s.d.) ; CE 1543,1-2 (Etruria, s.d.) ; CE 1567,6-7 (Roma, ca. A.D. 200) ; AE 1969-70 n. 658,9-10 (Africa Proc., m. III) ; AE 1971 n. 62,7-8 (Roma, post A.D. 250) ; HAE-pigr. n. 1001,6-7 (Baetica, s.d.).

96. CE 823,1-2 (Roma, s.d.) ; CE 1211,9-12 (Reate, s.d.) ; CE 1536,5 (Dalmatia, s.d.). Zie ook Lier, 574.

In de *consolationes* : Johann, 64.

97. CE 1068,2-3 (Roma, soror fratri, 7 ann., I)

desine soror me iam flere sepulcro :
hoc etiam multis regibus (h)ora tulit.

Zie ook CE 970,11-14 (Roma, s.d.) ; CE 971,12-15 (Roma, I) ; AE 1928 n. 72,9-11 (Roma, I (2)) ; AE 1952 n. 16,1-2 (Belgica, I v.C.-I n.C.) ; AE 1971 n. 62,7-8 (Roma, post A.D. 250) ; AE 1971 n. 69,7-8 (Ostia, e.I of b.II) ; Engstroem n. 234,3-5 (bij Monteleone, s.d.).

Over deze thematiek : Lier, 575-577 ; LISSBERGER, 34 ; LATTIMORE, 256.

het sterven komt in de christelijke carmina hoogst zelden met troostende waarde naar voren⁹⁸.

- Het zich schikken naar de wil van de doodbepalende macht, het noodlot of *Fatum*, soms gepersonifieerd als *Fortuna*⁹⁹, biedt niet-christenen eveneens verlichting voor het verdriet veroorzaakt door sterk emotioneel geladen sterfgevallen¹⁰⁰. Hoewel deze noodlotsvisie vreemd is aan de christelijke houding t.o.v. leven en dood worden de noodlotsmachten in één christelijk carmen vermeld in een uitlating die het verdriet relativeert¹⁰¹. Als troostende christelijke variatie op dit gedachtengoed treft men wel de idee aan dat God het doodsmoment bepaalt als teken van zijn uitverkiezing, naast de

98. Thema van de algemeenheid van het sterven in de christelijke carmina: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 76-85. Christelijke visie op de oorzaak van de dood: FISCHER, 81-82; KELLY, 387-389.

Zie ILCV 2158,4-5 (Roma, mater filio, 32 ann., s.d.)

teque optima mater ereptum totve malis ne doleas:
non tibi nunc primum, lux mea, raptus ero.

ICUR II 6464,1-6 (Roma, filius matri, oud, VI)

Mortalis quicumq. venis iam disce sepulchri
tristia non posse temnere iura tui
casib. hoc propriis tandem solamen habebis
quod tu cum summis contulit esse parem
devita naturae mortali solvere sorte
cogimur ...

De idee dat de dood het inlossen van een lening is, komt ook voor in het O.T.: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 48 (Genesis III,19).

Zie ook LB n. 647,9-12 (Aquitania, VI (2)).

99. Over het noodlot als doodveroorzakende macht: MESLIN, 76; FISCHER, 82; A. G. HARKNESS, *The scepticism and fatalism of the common people of Rome as illustrated by the sepulchral inscriptions*, TAPhA 30 (1899), 56-88, hier 70 (ruwe kracht die een voortijdige dood veroorzaakt); ibidem, 82 (*Fortuna* als doodveroorzakende macht).

100. CE 146,1-2 (Roma, onbekende voor verna, 4 ann., s.d.)

Noli do [1] e [re], mamma, faciendum fuit,
properavit aetas, Fatu quod voluit meus.

Zie ook CE 59,12-17 (Roma, I (2)-b.II); CE 81,3-4 (Roma, I (1)); CE 146,1-2 (Roma, s.d.); CE 148,1-2 (Atina, s.d.); CE 149,6-8 (Narbonensis, s.d.); CE 150,1 (Comum, s.d.); CE 1536,3-4 (Dalmatia, s.d.); CE 1537,9-10 (Roma, s.d.); CE 1538,5-6 (Roma, s.d.); CE 1539,5-6 (Alpes Cottiae, s.d.); CE 1540,4 (Roma, s.d.); CE 1542,5-8 (Lucca, s.d.); CE 1886,1-2 (Roma, s.d.); Engstroem n. 37,1 (Roma, s.d.); CIL VI 5150,1 (Roma, s.d.); CIL VI 6932,1-2 (Roma, s.d.); CIL VI 8023,1-2 (Roma, s.d.); CIL VI 17196,1-2 (Roma, s.d.); CIL VI 20182,2-3 (Roma, s.d.); AE 1928 n. 71,9-10 (Roma, s.d.); AE 1960 n. 41,3-4 (Roma, II); AE 1968 n. 73,6-7 (Roma, s.d.). *Het lot is onoverwinnelijk*: CE 465B,19-21 (Narbonensis, e.II); CE 2155,5-6 (Roma, s.d.); AE 1916 n. 122,15-16 (Thracia, s.d.).

Het lot bepaalt de dood: CE 807,1-2 (Mediolanum, I); CE 1041,7-8 (Roma, s.d.); CE 1295,3-4 (Roma, s.d.); CE 2116,3 (Roma, s.d.); AE 1952 n. 1,5-6 (Pannonia, s.d.); AE 1976 n. 284b (fr.), 2 (Baetica, I-II).

101. ILCV 4813A,3 en 8 (Aquileia, sodalis sodali, jong, IV of V)

hic invisa tellus istum voluit corpus habere.

...

sed, quo fata vocant, nullus resistere possit.

gedachte dat men dierbaren niet verliest maar aan God ten geschenke geeft¹⁰².

- De derde en laatste houding binnen deze context bestaat erin dat men zodanig berust in de gang van zaken dat men tot de gedachte komt dat verdriet zinloos is: men kan er niets mee bereiken, enkel schade berokkenen aan de dode en aan zichzelf¹⁰³. Het zijn echter enkel niet-christelijke verwanten die hierin troost vinden¹⁰⁴. Hoewel de christenen overdreven verdriet afkeuren in perspectief van het betere leven na de dood, blijft het uiten van smart steeds toegelaten als teken van liefdevol gemis¹⁰⁵.

Niet-christenen vinden bij het verlies van dierbaren opvallend vaak troost in dit gedachtengoed¹⁰⁶. Troost geput uit lijdzaamheid en berusting vormt immers 45,5 % van alle niet-christelijke attestaties van troostgedachten¹⁰⁷ wat inhoudt dat het voor de niet-christenen de belangrijkste troostgrond is.

102. RA 4,7 (1906) n. 178,2-3 zie noot 35.

ILCV 1516,5-8 (Lugdunensis, parentes filiis, jong, ca. V)
 advenit Sagile patri cum coniuge luctus,
 defungi haud dubie qui voluere prius.
 sed dolor est nimius Xpo moderante ferendus:
 orbati non sunt, dona dedere deo.

103. Lier, 571-573; Galletier, 90; LATTIMORE, 217-220; STÄHLIN, 317; (gevolg van het feit dat men de dood als absoluut einde beschouwt); PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 59. In de *consolatio*: Johann, 56-63; Weyhofen, 82-84.

104. CE 970,11-12 (Roma, parentes filio, 6 ann., s.d.)
 desine iam frustra, mea mater, [desine fletu
 te miseram totos exagitare dies].

Zie ook CE 971,12-13 (Roma, I); CE 1212,13-16 (Interpompium, s.d.); CE 1544,5 (Roma, s.d.).

105. Cf. FAVEZ, 150-151; WEYHOFEN, 111-113 (over de legitimiteit van het treuren en het christelijk treurverbod in de *consolatio*).

106. Ouders-kind: - 25: CE 59, 148, 465, 610, 970, 971, 1212, 1223, 1536, 1537, 1539, 1540, 1542, 2155; Engstroem n. 37; AE 1916 n. 122; AE 1928 n. 72; AE 1952 n. 1; AE 1968 n. 73; AE 1971 n. 62; AE 1971 n. 69; AE 1976 n. 284b (fr); CIL VI 17196; ILCV 1516; LB n. 647.

+ 25: CE 1051; CIL VI 6932; ILCV 2158

onbepaald: CE 147, 149, 150; Engstroem n. 234

Kind-ouders: + 25: CE 1277; ICUR II 6464

Maritus-uxor: - 25: CE 807, 995B, 1567, 2116; AE 1952 n. 16; AE 1969-70 n. 658

+ 25: CE 965, 1041, 1299

onbepaald: CE 998, 1295

Uxor-maritus: onbepaald: CE 1886

Broer/zus-zus/broer: - 25: CE 1068, 1538

Niet verwant/ver verwant: - 25: CE 81; AE 1928 n. 71; AE 1960 n. 41; ILCV 4813A; RA 4,7 (1906) n. 178

+ 25: CE 2156

Dedicans onbekend: - 25: CE 146, 823, 1202, 1543; CIL VI 8023; HAEpigr. n. 1001; Engstroem n. 83

onbepaald: CIL VI 20182.

Zie hierover: Galletier, 86; PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 67-70.

107. Zie infra n. 111.

- * Aansluitend bij hoger vermeld gedachtengoed raadt de dode in twee niet-christelijke carmina in combinatie met een aansporen tot lijdzaamheid, de overlevenden aan dankbaar te zijn om het goede dat ze gehad hebben en zich te verblijden in de herinnering eraan, in plaats van zich het slechte uit het verleden dat ze toch niet kunnen veranderen, te herinneren¹⁰⁸.
- * Tot slot is er nog de troost verbonden met de laatste eerbewijzen en de funeraire cultus. In oorsprong veronderstelt en beïnvloedt deze troost het voortleven van de dode in het graf en het voortbestaan in de herinnering, maar binnen dit kader primeert de troostende waarde van de funeraire handelingen voor de nabestaanden. Het regelen van de begrafenis, het schenken van een graf — eventueel voorzien van een beeltenis — en het opstellen van een graftekst, nog binnen de rouwperiode zelf en de mogelijkheid het graf nadien te bezoeken en de graftekst te herlezen en offers te brengen op welbepaalde tijdstippen, hebben immers voor de levende een belangrijke therapeutische waarde¹⁰⁹. Zowel christenen als niet-christenen vinden troost in deze overwegingen en vaak lijken deze gedachten in de acute confrontatie met het sterven ook de enige troost¹¹⁰.

108. CE 59,12-17 (Roma, parentes filiae, 20 ann., I (2)-II)
 pater mei et genetrix germana, oro atque obsecro,
 desinite luctu, questu lacrimas fundere.
 sei in vita iucunda [ac] voluptatei fuei
 vobeis, viro atque amiceis noteisque omnibus,
 nunc quoniam fatum se ita tolit, anima vo[lo]
 aequo vos ferre concordisque vivere.

Zie ook Engstroem n. 83,1-2 (Urbinum, s.d.)

Deze gedachte komt voort uit het epicurisme dat de mens voorhoudt dat hij in het leven — als tijdspanne tussen geboorte en dood — ernaar moet streven zo gelukkig mogelijk te worden (cf. De Witt, 290).

109. Rol van begrafenis en afscheid nemen van de dode: FREE, 106-107; MESLIN, 187 (via rituelen ervaren van een afstand t.o.v. de dode, erkennen van de realiteit van de dood van een ander en van zijn eigen existentie).

110. Een niet-christelijk voorbeeld: CE 654,6-10 (bij Antium, uxor marito, 42 ann., A.D. 385)

te dulcis coniunx lacrimis noctes diesque
 cum parvis deflet natis, solacia vitae
 amisisse dolens casto viduata cubili.
 quae tamen extremum munus, solacia luctus,
 omnibus obsequiis ornat decoratque sepulcrum.

Een christelijk voorbeeld:

LB n. 413,21-23 (Narbonensis, soror fratri, oud, VI (2))
 quem soror Marcella gemens obisse
 ultimum praebens lachrymis levamen
 nomen hic scalpsit titulumque fixit
 carmine parvo.

Troost uit - *de mogelijkheid tot het stellen van funeraire handelingen als laatste blijk van liefde en pieteit*, zie ook: ILCV 4757,1-2 (Roma, s.d.)

- *de funeraire cultus als verzekering van het voortbestaan in de herinnering*: CE 1216,5-11 (Roma, s.d.)

Van meet af aan werd gesteld dat het aantal carmina dat troost verwoordt, beperkt is. Willen we nu *tot besluit* de preciese aard van de gedachten waaruit in de carmina troost geput wordt, bekijken, dan blijkt een totaal andere oriëntatie bij niet-christenen en christenen¹¹¹: terwijl niet-christenen meestal troost vinden in gedachten die niet i.v.m. de *condicio post mortem* van de dode staan (80 % van het totaal aantal attestaties van troostgedachten), vormt voor de christenen juist de situatie van de dode de belangrijkste troost

- *het schenken van een graf*: CE 1203,9-10 (Cumum, s.d.); Engstroem n. 92,1-2 (Africa Proc., s.d.); Engstroem, 385,1-2 (Roma, s.d.); ILCV 60,10-11 (Roma, b. IV); ILCV 166,1 (Roma, A.D. 472); BJ 154 (1954) n. 21,4 (Roma, s.d.);

- *het zien van de beeltenis*: CE 480,3-6 (Africa Proc., s.d.); CE 1607,4 (Numidia, s.d.); CE 1988,4 (Roma, e.III-b.IV);

- *het opstellen van de graftekst*: zie ook: CE 1171,19 (Roma, s.d.); ZARKER n. 142,6 (Numidia, III); ZARKER n. 145,4-5 (Aquileia, s.d.); AE 1968 n. 236,10 (Tarraconensis, s.d.);

- *het brengen van cultuele offers*: CE 963,11-14 (Roma, 11 ACN); CE 1981,1-5 (Africa Proc., s.d.); ILCV 1570,3-6 (Mauretania, A.D. 299);

- *het herlezen van de graftekst*: ILCV 4744,8-11 (Roma, A.D. 403);

- *de inhoud van het grafgedicht*: ILCV 3446,9 (Roma, A.D. 383).

Geordend naar leeftijd en relatie krijgt men volgend beeld:

ouders-kind: - 25: CE 1171, 1203, 1607; Engstroem n. 92; Zarker n. 142, n. 145; AE 1968 n. 236; ILCV 3446, 4744, 4757

kind-ouders: + 25: ILCV 1570

maritus-uxor: - 25: CE 1988

+ 25: CE 1981

onbepaald: Engstroem n. 385

uxor-maritus: + 25: CE 654

onbepaald: CE 480

broer/zus-zus/broer: + 25: ILCV 60, 166, LB n. 413

onbepaald: BJ 154 (1954), 155-156 n. 21

niet-verwant/ver-verwant: - 25: CE 963

+ 25: CE 1216

111. Troost i.v.m. de *condicio post mortem*:

	niet-christenen			christenen		
		%	%	%	%	%
I. rust, bevrijding, het niets	8	6,5	32	3	3	5
II. voortbestaan in de herinnering	6	5	24	9	9	14
III. onsterfelijkheid van de ziel of niet-dualistisch gelukzalig voortbestaan in Elysium, hemel of sterren	11	8,5	44	35	35	54,5
IV. verrijzenis en eeuwig leven				17	17	26,5
	25	20	100	64	64	100

(63,5 % van het totaal aantal attestaties). Deze uiteenlopende oriëntaties zijn het gevolg van een verschillende houding t.o.v. het leven¹¹² — respectievelijk *diesseitig* en *jenseitig* — en hangen ook samen met de verspreidingsgraad van positieve hiernamaalsvisies. Voor de niet-christelijke, zelden filosofisch geschoolde, doorsneemmens betekent de dood het absolute einde van het *echte* leven, een bewijs van zijn onherstelbare vergankelijkheid¹¹³; gelukzalige onsterfelijkheid is een onbereikbare droom zodat de enige leefbare houding — ook aangeraden in de niet-christelijke *consolationes* — bij het verlies van een verwant of bekende er één van berusting is. Belangrijke opmerking hierbij vormt het feit dat daar waar de niet-christelijke mens door „filosofische” kennis wel hoop heeft op een gelukzalig voortleven na de dood, deze hoop precies de belangrijkste troostgrond vormt bij emotionele sterfgevallen. Dit troostmotief bevredigt begrijpelijkerwijs het gevoel en de rede meer dan het grafbestaan, de rust na de dood of het voortbestaan in de herinnering dit doen.

Aan de christelijke mens wordt echter door het Christendom een heilsboodschap aangeboden die voor iedereen toegankelijk is: gedachten samenhangend met de christelijke visie op het leven na de dood — verrijzenis en eeuwig leven — vormen daardoor ook de belangrijkste troost voor christelijke nabestaanden, zij het met veel meer nadruk op de onmiddellijke zaligheid dan op de verrijzenis. Van de levensbeschouwelijke gedachten die door mevr. Dr. D. Pik-

Troost niet i.v.m. de *condicio post mortem*:

	niet-christenen			christenen		
		%	%	%	%	%
I. berusting en vreugde scheppen in de herinnering	57	45,5	57	6	6	16
II. funeraire cultus	57	11	14	8	8	21
III. leeftijd	7	5,5	7	9	9	24,5
IV. familiale relatie	22	17,5	22	14	14	38
	100	80	100	37	37	100
	125*	100		101*	100	

* Deze getallen verwijzen naar de attestaties van troostgedachten.

112. Verschillende houding t.o.v. het leven: SANDERS, *Christelijke*, 926 (aansluiten per antithesis); PIKHAUS, *Aspecten*, 183-184 (homogene levensvisie in de christelijke, niet-homogene levensvisie in de niet-christelijke carmina); PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 339-340 (de heidenen zijn „diesseitig” georiënteerd, de christenen „jenseitig”).

113. SANDERS, *Heidense*, 314 en SANDERS, *Verwantschap*, 350.

haus besproken worden in haar werk „Levensbeschouwingen en milieu in de Latijnse metrische inscripties”¹¹⁴, zijn het de gedachten die meer in didactische dan in niet-didactische vorm uitgedrukt worden en die dus het diepst ingeworteld zijn die het vaakst als troostmotief worden aangewend, d.w.z. de positieve evaluatie van het menselijk lot en de hiermee samenhangende berusting in dit lot door de niet-christenen, de idee van verlossing en het hiermee samenhangende gelukkig eeuwig leven door de christenen. Terwijl de troost voortspruitend uit het voortbestaan in de herinnering verhoudingsgewijs zelden het verdriet van niet-christelijke nabestaanden verlicht (5 %), treft men in de christelijke carmina van latere datum en uit hogere standen mensen aan die — o.i.v. verschillende factoren en zoals vastgelegd in het carmen — evenveel of zelfs meer belang lijken te hechten aan de troost van het voortbestaan in de herinnering dan aan die van de christelijke boodschap (9 %). Troostgedachten die in verband staan met de leeftijd van de dode bieden noch christenen noch niet-christenen in grote mate troost (respectievelijk 9 % en 5,5 % van het totaal aantal attestaties van troostgedachten) maar beiden vinden bij de confrontatie met het sterven evenzeer steun in daden samenhangend met begrafenis, graf en funeraire cultus (nl. resp. 8 % en 11 %). Vooral echter bieden de troostmotieven die samenhangen met de familiale context verlichting voor de smart (resp. 14 % en 17,5 %). Aangezien voor de christenen de noodzaak tot berusting een bijkomstige reden tot troost is, vormen juist deze laatste gedachten de belangrijkste troost die niet i.v.m. de *condicio post mortem* van de dode staat. Vergelijkt men tenslotte het aanwenden van welbepaalde levensbeschouwelijke gedachten als troost met gegevens over het aantal maal dat deze gedachten in algemene zin voorkomen in de carmina, dan blijkt dat voor de christenen gedachten die samenhangen met verlossing, d.w.z. met het feit dat de mens eeuwig leven kan verwerven, de belangrijkste troost vormen. Op de tweede plaats volgen de carmina die onsterfelijkheid van de ziel verwoorden; berusting in het onvermijdelijke is voor hen onbelangrijk als troostgrond¹¹⁵. Voor de niet-christenen is de troostende waarde van de onsterfelijkheid van de ziel in verhouding het grootst, gevolgd door berusting. Pas daarop volgen op ge-

114. PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 335-357 (tabel ibidem, 355).

115. 69 christelijke carmina drukken de idee van verlossing uit: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 329. 44 carmina doen dit met troostende waarde (= 63,5 %). 29 christelijke carmina verwoorden de onsterfelijkheid van de ziel: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 308. 8 carmina doen dit met troostende waarde (= 28 %). 76 christelijke carmina verwoorden resignatie: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 88. 6 carmina doen dit met troostende waarde (= 8 %).

lijke voet de troost geput uit een niet-dualistisch gelukzalig voortbestaan en uit het voortleven in de herinnering en de funeraire cultus¹¹⁶.

Uit dit onderzoek is gebleken dat niet uitsluitend levensbeschouwelijke gedachten en zeker niet om het even welke van deze gedachten als troost worden verwoord maar slechts datgene wat werkelijk deel uitmaakt van iemands gedachten- en gevoelswereld. Misschien zien we doorheen de niet-christelijke carmina reeds een glimp van de triomf van het christelijk geloof: het verhoudingsgewijze groot succes van de troost geput uit de onsterfelijkheid van de ziel en het effectief veelvuldig voorkomen van de berusting als troostgedachte — zij het berusting in de onvermijdelijke orde in de natuur, zij het in het alles bepalende noodlot — lijkt te wijzen op een behoefte die het christendom kan bevredigen: het onvoorwaardelijk geloven en het zich onderwerpen aan een goddelijke macht die het goed met de mensen voorheeft en hen zelfs zijn zoon gezonden heeft om hun sterfelijkheid om te zetten in een gelukzalig voortbestaansperspectief.

* Gebruikte afkortingen :

AE = *L'Année Epigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris 1889 ss.

CE = F. Bücheler, *Carmina Latina Epigraphica*, Lipsiae I. 1895; II. 1897; III. 1926 (= Supplementum curavit E. Lommatzsch) (repr. Amsterdam 1972).

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863 ss.

De Rossi II = I. B. De Rossi, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Voluminis secundi pars prima, Romae 1888.

Engstroem = E. Engstroem, *Carmina latina epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata*, Gotoburgi 1912.

Ferrua = A. Ferrua, *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942.

Forlati Tamaro = B. Forlati Tamaro, *Concordia Paleocristiana*. In: *Iulia Concordia dell'età romana all'età moderna*, Treviso 1962, 103-138.

ICERV = J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la España Romana y Visigoda*. 2ª offset de la edición 1ª de 1942 con un suplemento, Barcelona 1969.

116. 6 niet-christelijke carmina verwoorden de idee van onsterfelijkheid van de ziel: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 308. 3 carmina doen dit met troostende waarde (= 50 %)

143 niet-christelijke carmina drukken resignatie uit: PIKHAUS, *Levensbeschouwing*, 88. 57 carmina doen dit met troostende waarde (= 39 %).

146 niet-christelijke carmina staan i.v.m. het voortbestaan in de herinnering en de funeraire cultus: PIKHAUS, *Leven en dood*, 178. In 18 carmina gebeurt dit met troostende waarde (= 12 %).

65 niet-christelijke carmina spreken over een niet-dualistisch gelukzalig voortbestaansperspectief: SANDERS, *Heidense*, 315 (68 carmina verwoorden een vorm van gelukzalige onsterfelijkheid, hiervan hebben wij de 3 dualistische carmina afgetrokken). 8 carmina doen dit met troostende waarde (= 12 %).

ICUR I, II = I. B. De Rossi & A. Silvagni, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Nova series Romae I. 1922 ; II. 1935.

ICUR V = A. Ferrua, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Nova Series, vol. V, In Civitate Vaticana 1971.

ILCV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, Berolini I. 1925 ; II. 1927 ; III. 1931 (edit. alt. cur. J. Moreau, Berolini 1961) ; IV. Supplementum, ed. J. Moreau & H.-I. Marrou, Dublini et Turici 1967 (ILCV).

LB = E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*, Paris I. 1856 ; II. 1865.

Zarker = J. W. Zarker, *Studies in the Carmina Latina Epigraphica*, diss. dactylogr., Princeton 1958.

Naar de tijdschriften wordt verwezen met de sigla gebruikelijk in J. Marouzeau, *L'Année Philologique*, Paris 1924 e.v.

- Behalve indien anders vermeld, verwijzen de dateringen steeds naar de periode na Christus en zijn ze afkomstig uit de werken van Prof. G. Sanders en dr. D. Pikhhaus, vermeld in noten 3 en 4

- Afkortingen :

e = einde, b = begin, m = midden, s.a. = sine aetate, s.d. = sine dato, onbekende = dedicans onbekend.